

УДК 37.02

Мірошник С.І.,

доцент кафедри суспільно-гуманітарної освіти Комунального навчального закладу Київської обласної ради "Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів", кандидат педагогічних наук

ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ У ВИВЧЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ЗАКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

У статті проаналізовано сутність соціально-філософської категорії "толерантність". Визначено чинники формування толерантності учнів у вивченні української літератури в закладі загальної середньої освіти. Указано твори, що вивчаються у шкільному курсі української літератури та на уроках позакласного читання, які ціннісно-етичною тематикою і проблематикою здатні потужно вплинути на учня на етапі його становлення як особистості, зокрема їх аналіз може оптимально сприяти формуванню толерантності як ціннісному новоутворенню у школярів. Визначено роль учителя як носія, взірця і провідника толерантного ставлення та поведінки у процесі навчання.

Ключові слова: різноманітність, цінності, толерантність, принцип, властивість особистості, художня українська література, формування, організація навчальної діяльності, особистість учителя.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації та євроінтеграції України нашому суспільству важливо зберегти національно-культурну ідентичність та сформувати толерантний соціум, що забезпечить оптимальний процес наближення до інших культур, традицій, їх усвідомлення та сприйняття. Водночас Україна, як й інші країни світу, – велика поліетнічна держава, у якій (за переписом 2001 року) проживають представники 130 національностей [15]. Тож наше суспільство потребує як економічного, соціального, так і духовного та морального розвитку, зокрема й толерантності у ставленні, стосунках.

Толерантність визнана провідною загальнолюдською цінністю в демократичних суспільствах. 1995 року державами, членами ЮНЕСКО, розроблено Декларацію принципів толерантності та віддано пріоритет у розвитку ідей толерантності системі освіти [11].

Це актуалізує проблему визначення можливостей активного формування толерантності учнів засобами створення відповідного середовища та навчальних предметів в умовах закладу загальної середньої освіти. Толерантність особливо важливо сформувати в юної людини, яка в підлітковий та юнацький період перебуває на визначальному етапі життя – становлення як особистості, – пізнаючи світ і себе в ньому, усвідомлюючи цінності та набуваючи досвіду оптимального співбуття в соціумі.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. Сутність поняття "толерантність" ("терпимість") розроблене у філософії, соціології, педагогіці. Так, у філософському словнику "толерантність" (від лат. *tolerantia* – терпимість) трактується як "термін, що ним позначають доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних). Світоглядною основою Т. є

поцінування різноманітності – природної, індивідуальної, суспільної, культурної [16, с. 642]. У соціологічних довідникових виданнях розглядуване поняття визначається в кількох значеннях; у контексті нашого дослідження – як "терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, думок, вірувань" [13, с. 370]; "1. Терпимість, поблажливість людини до кого-небудь або до чого-небудь. 3. Налаштування на ліберальне ставлення і прийняття (розуміння) поведінки, переконань і цінностей інших людей" [12]. У педагогічній літературі "толерантність" – "терпимість до чужих думок та вірувань" [4, с. 332].

О. Дубасенюк [7] вважає, що толерантність виражає сутнісні характеристики людського буття й буття людини, умови відтворення цілісності соціуму та особи, є мірою самовизначення, самоцінності і самореалізації.

О. Грива [6] зазначає, що переважно толерантність розглядається як повага й визнання рівності, відмова від домінування та насильства, визнання багатомірності й різноманіття людської культури, норм та вірувань, власної унікальності та унікальності іншої особистості. Науковець стверджує, що толерантність є одним із чинників, який пронизує ключові компетентності особистості. Так, у сучасному світі, в умовах потреби здатності людини захищати та піклуватись про права та потреби свої та інших, діяльності в широкому, глобальному контексті, толерантність – невід'ємна характеристика соціально компетентної людини.

Інтерактивне використання засобів як соціальна компетентність також потребує від людини певної міри толерантності в інтерактивному використанні мови та інших засобів комунікації, у застосуванні різноманітних інтерактивних технологій.

Ще більшою мірою толерантність як якісна риса особистості задіяна в комплексі такої соціальної компетентності, як уміння співпрацювати та спілкуватися в соціально гетерогенних групах, що дозволить успішно взаємодіяти, співпрацювати та конструктивно вирішувати конфлікти з іншими.

На думку О. Сакалюк [11], толерантність – це, здебільшого, повага й визнання рівності, різноманітності людської культури та категоричне заперечення насильства, зведення різноманіття до домінування однієї точки зору.

Розгорнене трактування розглядуваної категорії запропоноване В. Ляпуновою, якою на основі аналізу соціально-філософських джерел толерантність визначено як "принцип терпимості одного соціального суб'єкта до політичних, етнічних, конфесійних та інших особливостей іншого соціального суб'єкта, тобто визнання світоглядного, релігійного, соціально-політичного, культурного, національного та етичного плюралізму. Він передбачає діяльність, взаємодію соціальних партнерів на основі рівності, відкритість соціальному досвіду іншого, збереження індивідуальної своєрідності кожного з них і досягнення згоди без утиску їх індивідуальних інтересів на основі діалогу та ненасильства, переважно методами роз'яснення і переконання. Активна толерантність означає духовну відкритість, визнання толерантної позиції в майбутньому" [8, с. 120].

Учена стверджує, що толерантність може розглядатися як моральне поняття, оскільки в її основі лежать знання норм моралі й загальнолюдських цінностей, уміння використовувати їх у різних видах діяльності, моральні почуття: повага, симпатія, доброта тощо – та визначає цю якість особистості як провідну в демократичному суспільстві з-поміж низки інших громадянських у системі сучасних цінностей.

У Декларації принципів толерантності [15] зміст аналізованої категорії визначено як повагу, прийняття і розуміння великої кількості культур нашого світу, форм самовираження і прояву людської індивідуальності, відмову від догматизму, від абсолютизації істини й затвердження норм, установлених у міжнародних правових актах у галузі прав людини.

Загалом сутність розглядуваного поняття, його значення як моральної цінності, провідної властивості особистості в системі сучасних громадянських цінностей, як чесноти, що виявляється в поцінуванні різноманітності; структуру толерантності як складного

особистісного утворення; її функції, рівні; формування засобами полікультурного середовища тощо досліджено сучасними вченими Т. Андрущенко, І. Бехом, Т. Бондиревою, О. Гривою, О. Дубасенюк, Г. Ковадло, В. Ляпуновою, О. Сакалюк та ін.

У наукових працях використовується також термін "суб'єкти толерантності" – різні індивіди, соціальні групи, суспільні інститути, суспільства, на які поширюється принцип толерантності, із якими можливий пошук компромісу.

Отже, толерантність – це принцип, що реалізується у ставленні, поведінці та діяльності суб'єктів, провідна загальнолюдська цінність, яка уможливує оптимальне, гармонійне співіснування в сучасному багатокультурному та різноманітному соціумі, основа компетентностей людини та складне особистісне утворення, у структурі якого науковцями виокремлено чотири компоненти: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-вольовий та конативний (поведінковий або діяльнісний) [3].

Мета статті – розкриття можливостей формування толерантності учнів у вивченні української літератури в закладі загальної середньої освіти.

Виклад основного матеріалу. Безперечно, толерантність як провідний принцип побудови відносин, поведінки та діяльності особистості потрібно формувати в учнів у процесі вивчення шкільних предметів, зокрема й української літератури.

Учені стверджують, що система цінностей є регулятором поведінки людини та основою її успішної соціалізації в суспільстві. Цінності набувають значущості тоді, коли усвідомлюються завдяки почуттям, приймаються, виражаються у практичних відносинах людей, усіх сферах життєдіяльності. Тож формування цінностей, зокрема й толерантності, має бути невід'ємною складовою освітнього процесу [1; 8; 10 та ін.], оскільки "толерантність може стати цінністю людини у процесі освіти і самоосвіти..." [8, с. 122], а "мета педагогічного впливу полягає у прилученні дитини до тих цінностей, що мають універсальне значення..." [14, с. 25]. На думку І. Беха, "лише оволодівши разом з педагогом технологією створення певної духовної цінності, вихованець набуває в такий спосіб дієвих засобів для духовного самовиховання як відповідного саморозвитку. Без такої спільної діяльності твердження про те, що вихованець у підлітковому віці здатен до самовиховання і розгортає цей процес шляхом самонаказу, здається таким, що не відповідає дійсності" [2, с. 11].

У педагогічній науці наявні розроблення щодо способів формування толерантності в сучасному освітньому середовищі. Так, для формування рис толерантної особистості дослідники пропонують застосовувати такі форми організації пізнавальної діяльності молоді: літературні конкурси, вечори, диспути, лекції, виставки, показ тематичних науково-популярних та навчальних фільмів [15, с. 12].

О. Гривою [6] як чинники, що допомагають сформувати толерантність, визначено сім'ю, релігію (релігійну громаду), систему освіти, суспільство (суспільні інститути).

Зважаючи на зазначене вище, як **фактори оптимального розвитку толерантності учнів** у вивченні української літератури в закладі загальної середньої освіти визначаємо такі чинники:

– використання змісту художніх творів з метою формування толерантності школярів. У багатьох творах, що вивчаються у шкільному курсі української літератури та пропонуються для позакласного читання, презентовано теми та порушено проблеми порозуміння й непорозуміння, терпимості і нетерпимості, інакшості, стосунків із рідними та близькими людьми, відповідальності за свої вчинки тощо. Отже, ці художні твори ціннісно-етичною тематикою і проблематикою здатні потужно вплинути на учня на етапі його становлення як особистості, зокрема їх аналіз може оптимально сприяти формуванню толерантності як ціннісному новоутворенню у школярів. Як такі, що мають вагомий потенціал для формування толерантності учнів, розглядаємо твори: казку "Хуха-Моховинка" В. Короліва-Старого, казку "Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії" Г. Малик, оповідання "Лось" Є. Гуцала, оповідання "Дивак" Гр. Тютюнника (5 клас); поему "Євшан-зілля" М. Вороного, оповідання "Федько-халамидник" В. Винниченка, казки Е. Андіївської (6 клас); повість

"Захар Беркут" І. Франка, повість "Климко" Гр. Тютюнника, новелу "Гер переможений" Л. Пономаренко (7 клас); повість "Шпага Славка Беркути" Н. Бічуя (8 клас); поему "Катерина" Т. Шевченка (9 клас); повість "Кайдашева сім'я" І. Нечуя-Левицького, оповідання "Каторжна" Б. Грінченка, повість "Земля" О. Кобилянської, драму-феєрію "Лісова пісня" Лесі Українки (10 клас); новелу "Я (Романтика)" М. Хвильового, поему "Поza межами болю" О. Турянського, кіноповість "Україна в огні" О. Довженка, новелу "Три зозулі з поклоном" Гр. Тютюнника, роман "Диво" П. Загребельного (11 клас). Для позакласного читання також пропонується низка творів, що сприяють формуванню толерантності учнів, зокрема казки Р. Полонського, оповідання "Сім'я дикої качки" Є. Гуцала, повість "Аравійська пустеля" В. Чемериса, оповідання "Кумедія з Костем" В. Винниченка, повість "Друзі за листуванням" О. Луцкевич, фантастичні повісті "Гра" М. Муляр, повісті "Миколчині історії", "Моя класнюча дівчинка" М. Павленко, повість "Школярка з передмістя" О. Думанської, фантастична повість "Душниця" В. Арєнєва, повість "Кав'ярня на розі" О. Сайко та інші твори. Отже, учитель має використати змістовий потенціал художньої літератури для становлення учня як особистості, зокрема формування й толерантності вихованця;

– організацію навчальної діяльності, що сприяє формуванню й розвитку толерантності учнів. Це зумовлює побудову пізнання літератури як активного комунікативного процесу, що передбачає обговорення, висловлення думок, бачень, тверджень, їх обґрунтування, а також оцінювання ситуацій, подій, явищ, вчинків, положень, результатів діяльності тощо. Цьому слугуватиме застосування активних методів і прийомів навчання, зокрема інтерактивного навчання, технології розвитку критичного мислення, евристичної бесіди, дискусії, проектної навчальної діяльності тощо. За такої організації навчання учні самостійно осмислять твір (образ-персонаж, вчинок, подію, причини тощо), проаналізують його, сформулюють ставлення до нього, оцінять, а отже, у них виникнуть особистісні новоутворення, зокрема і толерантність як потреба та здатність терпимо вибудовувати стосунки, взаємодіяти, із розумінням ставитися до себе та інших. Цьому сприятиме й емоційний вплив художнього слова на почуття школярів, можливість пережити певні відчуття, емоції, презентовані в художньому творі, відчуті й осмислити те, що відчувають образи-персонажі тощо;

– упровадження позаурочної роботи з української літератури, спрямованої на формування толерантності учнів, у формі обговорень, конкурсів, вечорів спілкування, диспутів та іншого;

– учителя як носія, взірця і провідника толерантного ставлення та поведінки. Нині загально визнаним є положення про те, що для формування певної якості (властивості, цінності, уміння) вихованця наставник сам має нею володіти та повсякчас виявляти, оскільки "сформувати особистість може лише особистість" [9, с. 124]; того, хто навчає, поцінують не тому, що він навчає, а тому, що в нього є чому вчитися. "Отже, він сам повинен знати і вміти те, чим намагається оволодіти той, хто навчається" [5, с. 29].

Таким чином, без педагога, для якого толерантність – основоположний принцип побудови стосунків, спілкування, діяльності, відношення до себе та інших у соціумі, процес формування цінностей учнів у вивченні навчальних предметів, зокрема й української літератури, в умовах закладу загальної середньої освіти, на нашу думку, є неможливим, як і реалізація попередньо визначених чинників.

Висновки. У сучасному різноманітному соціумі толерантність як принцип побудови взаємин, ставлення до себе і світу, ціннісна властивість особистості, є необхідною умовою співіснування людей і розвитку людства. Тому в умовах навчального процесу в закладі загальної середньої освіти важливо сформувати учня як носія соціально значимих цінностей, зокрема й толерантності, що забезпечить його оптимальне самовизначення, самовираження й самореалізацію. На уроках літератури вчитель має стати порадиником і наставником учнів у пізнанні художнього твору, а також у творенні себе як особистості, надати їм можливість самостійно осмислити, проаналізувати, оцінити, дійти до певного висновку, не нав'язуючи

власних бачень, думок, пріоритетів, а використовувати ціннісно-творчі можливості впливу художнього слова на особистість, яка формується. Вагомими чинниками в цьому процесі є ціннісно-етична тематика і проблематика художніх творів, організація навчальної діяльності на уроках та в позаурочній роботі, що сприяє формуванню й розвитку толерантності учнів. Та все ж провідна роль у цьому процесі належить педагогу як взірцеві толерантного ставлення й поведінки.

Список використаних джерел

1. Безугла М. В. Формування у студентської молоді духовно-культурних цінностей освіти : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.07 / Безугла Мілена В'ячеславна. – К., 2015. – 237 с.
2. Бех І. Д. Духовні цінності як надбання особистості / І. Д. Бех // Рідна школа. – 2012. – № 1–2. – С. 9–12.
3. Бондырева С. К. Толерантность (введение в проблему) / С. К. Бондырева, Д. М. Колесов. – М. ; Воронеж : МОДЕК, 2003. – 240 с.
4. Гончаренко Семен. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 206 с.
5. Горностаев А. О. Образование руководителей общеобразовательных учреждений : проблемы, ориентиры, поиск решений / А. О. Горностаев // Инновации в образовании. – 2011. – №11. – С. 24–34.
6. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філос. наук : спец. 09.00.10 "Філософія освіти" / О. А. Грива. – К., 2008. – 32 с.
7. Дубасенюк О. А. Проблема толерантності в антропологічному вимірі / О. А. Дубасенюк // Історичні уроки голокосту та міжнародні відносини (до 70-річчя початку другої світової війни) : матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. для викладачів та студентів : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ : Центр "Ткума", 2010. – С. 360–365.
8. Ляпунова Т. А. Функції толерантності як соціально значущої цінності / Т. А. Ляпунова // Педагогічні науки : збірник наукових праць. – 2016. – Випуск 69. – Т. 3. – С. 119–122.
9. Нейматов Я. М. Образование в XXI веке : тенденции и прогнозы / Я. М. Нейматов. – М. : Алгоритм, 2002. – с.
10. Прашко О. В. Формування особистісних цінностей підлітка у процесі розвитку соціальної компетентності / О. В. Прашко // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2015. – № 4 (35). – С. 9–12.
11. Сакалюк О. О. Феномен толерантності в контексті полікультурної освіти [Електронний ресурс] / О. О. Сакалюк // ScienceRise : Pedagogical Education. – 2011. – № 3. – Режим доступу : http://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/3_2011/20.pdf.
12. Словник соціально-психологічних понять [Електронний ресурс] // Stud.com.ua. – Режим доступу : https://stud.com.ua/15775/psihologiya/slovník_sotsialno_psihologichnih_ponyat.
13. Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор – академик РАН Г. В.Осипов. – М. : Норма, 2000. – 488 с.
14. Сухомлинська О. В. Сучасні цінності у вихованні / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1991. – № 1. – 24–25.
15. Толерантність у молодіжному середовищі : методико-бібліографічні матеріали / укл. Є. Кулик. – К. : Державна бібліотека України для юнацтва, 2008. – 80 с.
16. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

Мирошник С. И. Формирование толерантности учащихся в изучении украинской литературы в заведении общего среднего образования

В статье проанализировано сущность социально-философской категории "толерантность". Определены Предложены факторы формирования толерантности школьников в изучении украинской литературы в заведении общего среднего образования. Указаны произведения, изучающиеся в школьном курсе украинской литературы и на уроках внеклассного чтения, которые ценностно-этической тематикой и проблематикой могут оптимально влиять на ученика на этапе его становления как личности, в частности их анализ может способствовать формированию толерантности как ценностного новообразования у школьника. Определена роль учителя как носителя, образца и личности, которая реализует толерантность как ценность в отношениях и поведении.

Ключевые слова: разнообразие, ценности, принцип, свойство личности, художественная украинская литература, формирование, организация учебной деятельности, личность учителя.

Miroshnyk, S. I. Formation of Students' Tolerance within Studying Ukrainian Literature in the Institution of General Secondary Education

The article analyzes the essence of social and philosophical category of "tolerance". It has been found that tolerance is a principle that is realized in subject relations; leading universal human value, which makes optimal, harmonious coexistence in modern diverse multicultural society, the basis of human competence and complex personal forming.

The author proposes the following factors of optimal formation of students' tolerance in studying Ukrainian literature within the institution of general secondary education:

- the use of the content of literary works in order to form tolerance of schoolchildren;
- the organization of learning literary works: their analysis makes great contribution into formation of tolerance of schoolchildren as newborn value;
- the introduction of extracurricular work in Ukrainian literature in discussions, contests, evenings, debates etc, aimed at the formation of students' tolerance;
- the identity of the teacher as a model and conductor of tolerance in the learning process.

The works of Ukrainian literature studied in the school course of Ukrainian literature and extracurricular reading have been identified. Conveying valuable and ethical themes and issues, these works powerfully influence students at the stage of their development as personalities.

Key words: diversity, values, tolerance, principle, personality trait, Ukrainian fiction, formation, organization of educational activities, teacher's personality.